

БЕКТЕМИН

мамлекеттик университетинин
ректору ф. – м. и. д., профессор

Абдураманов К.Г.

25 ” 09 2023-ж.

Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тили илими кафедрасынын
кезексиз кеңейтилген жыйынынын

№ 1 ПРОТОКОЛУ

Ош шаары

2023-жылдын 19-сентябры

КАТЫШКАНДАР: кафедра башчысы ф.и.д., профессор Ж.Элчиев -
төрага; ф.и.д., профессор С.Ибрагимов, ф.и.д., профессор К.Зулпукаров;
ф.и.д., профессор И.Абдувалиев, ф.и.д., профессор Г. Мадмарова, ф.и.к.
доцент З.Тагаева, ф.и.к., доцент Н.Турганбаев, ф.и.к. доцент М. Кошуева,
ф.и.к., доцент К.Нармырзаева, ф.и.к., доцент Н. Мапаева, ф.и.к., доцент
А.Жунусов, ф.и.к. доцент У.Камардинова, ф.и.к., доцент Г.Кожоева, улук
окутуучу Ж.Тажобаева

КҮН ТАРТИБИ:

Ош аймактык медициналык колледжинин “Гуманитардык-
коомдук дисциплиналары” боюнча предметтик-циклдик комиссиясынын
окутуучусу Токошева Жамиланын 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча
филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн «Махмуд Кашкаринин “Диван-и лугат ат-түрк” дастанындагы уңгу
сөздөр (атооч сөз түркүмдөрү) жана алардын азыркы кыргыз тилине
катыштыгы» аттуу темадагы кандидаттык диссертациясын талкулоо.

Жыйындын төрагасы, ф. и. д. Ж.Элчиев: Бүгүнкү талкуунун
урматтуу катышуучулары, Ош аймактык медициналык колледжинин
окутуучусу Жамила Токошеванын ишин окугандардын дээрлик баары эле

бул жерде, илимий жетекчиси онлайн түрүндө байланышып жатат. Кворум бар. Андыктан бүгүнкү кеңейтилген отурумду баштай берсек. Диссертант Жамила Токошеванын «Махмуд Кашкаринин “Диван-и лугат ат-түрк” дастанындагы уңгу сөздөр (атооч сөз түркүмдөрү) жана алардын азыркы кыргыз тилине катыштыгы» аттуу темадагы диссертациялык иши Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тили илими кафедрасында 2011-жылы бекитилген кандидаттык диссертациясын талкууламакчыбыз. Илимий жетекчи – филология илимдеринин доктору, профессор С.И.Ибрагимов. Күн тартиби боюнча кимиңиздерде кандай сунуш-пикирлер бар?

Отурумдун катышуучулары: -Сунуштар жок. Күн тартиби бекитилсин.

Отурумдун төрагасы, ф. и. д. Ж.Элчиев: - Анда диссертациялык ишинин мазмуну менен тааныштыруу үчүн сөздү диссертант Жамила Токошевага берсек. Регламентти тактап алалы, 10 мүнөт берсек жетиштүү болот го.

Диссертант Ж.Токошева: Рахмат, бүгүнкү талкуунун, урматтуу катышуучулары, жалпыңыздарга маалым болгондой, диссертациялык ишибиз орто кылымда жазылган Махмуд Кашкаринин эмгеги кыргыз тилине жакындыгы тууралуу маселелерине арналган. Иштин мазмуну менен сиздерди тааныштырууга өтсөк.

Белгилүү түрк аалымы, алгачкы лексикограф, тилчи, тарыхчы-этнограф, географ жана астроном Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгеги азыркы түрк элдери үчүн баалуу казына. Бул энциклопедиялык эмгек орто кылымдагы тил илиминин өнүгүш абалы, өзгөчөлүктөрү тууралуу эң сонун тарыхый булак болуп саналат. Анткени, автор аталган эмгекти мурда эч ким колдонбогон, эч кимге маалым болбогон, өзгөчө тартип менен түзгөндүгүн айткан [МКТт I 41]. Көрүнүктүү түрколог А.Н.Кононов, энциклопедиялык баага татыктуу бул эмгекти XI кылымдагы түрктөрдүн өмүрү тууралуу, көп жагдайды көрсөткөн бирден-бир даректеме болуп эсептелерин белгилеген. [СТ, 1972, №1,: 12]. Бул эмгек мындан он кылым мурдагы түрк тилдеринин лексикалык каражаттарынын көрүнүшүн бизге жеткиргени менен баалуу. Ошондой эле, орто кылымдагы түрк тилдеринин грамматикалык категорияларынын кыскача түшүндүрүлүштөрүн эмгектин ар кайсы беттеринен окууга болот. Ошентип, эмгек азыркы түрк тилдеринин, анын ичинде жандуу кыргыз тилинин тарыхын, тарыхый

лексикологиясын, тарыхый грамматикасын жазууга баалуу тилдик материалдарды берет.

Махмуд Кашкаринин аталган эмгегине байланышкан изилдөөлөр көп жаралып жатат. Эмгекти кыргыз тилине тикеден-тике которуп, кыргыз окурманы үчүн таржымалдап берген эмгектер жаралганы менен, түздөн-түз фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык өңүттөн карап салыштырган эмгектер өтө аз. Мындай жагдай, **биринчиден**, «Дивандагы» уңгу сөздөр менен кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдүн катыштыгы алардагы илимий-практикалык маселелерди, теориялык көзкараш, жоболорду изилдеп чыгуу кыргыз тил илиминде бүгүнкү күнгө чейин колго алынбай келе жаткандыгы менен түшүндүрүлөт. **Экинчиден**, сөздүктөгү үндөштүк кубулушун сакталышындагы ар кандай учурлары, муундук түзүлүштөрүнүн түрлөрү; эмгектеги уңгу сөздөрдүн мааниси азыркы кыргыз тилине дал келген сөздөр, жазылышы сакталып, мааниси өзгөргөн уңгу сөздөрдүн аталышы жана алардын өзгөргөн формалары; эмгектеги уңгу сөздөрдүн канча түрү бар экендигин аныктоо менен түрк тилдерине мүнөздүү болгон фонетикалык, лексикалык грамматикалык өзгөчөлүктөрдү бүгүнкү күндөгү изилдөөлөр менен салыштыра кароо теманын актуалдуулугун көрсөтөт. **Үчүнчүдөн**, изилдөөчүлөр азыркы кыргыз тили менен орто кылымдагы «Диван-и лугат ат-түрктүн» тилин салыштырып, экөө дээрлик 80 пайызга жакын экендигин белгилеп кетишет. Бул албетте, эки объектинин ортосундагы жакындыкты изилдөөнүн бир тарабы. Ал эми экинчи тарабына келсек, өткөн кылымдагы кыргыз тилинин «Дивандын» тилине алда канча жакын экендигин байкалды. Белгилеп коё турган жагдай, азыркы кыргыз тилиндеги көөнөргөн сөздөр («Манас» эпосунда, Х.Карасаевдин сөзүгүндөгү эскирген сөздөр) Махмуд Кашкаринин эмгегинде кездешет. Демек, кыргыз тили өтмүшкө карай канчалык жылган сайын, ошончолук «Диван-и лугат ат-түрктүн» тилине жакындайт. Кыргыз тилиндеги көөнөргөн сөздөр менен «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегиндеги сөздөрдү салыштыруу изденүүчү Ж.А.Токошева тарабынан аткарылды.

Изилдөө ишинде коюлган негизги максатка жана аны жүзөгө ашырууга байланыштуу милдеттерге түздөн-түз байланышкан төмөндөгүдөй жоболор коргоого коюлду:

1. Мааниси жана структуралык түзүлүшү жагынан «Дивандын» лексикасы менен азыркы кыргыз тилинин лексикасынын окшоштуктары менен кошо айырмачылыктары да бар.

2. Мурдагы эле формасын сактап, бирок маанисинде жылыштар болуп, айрым бир өзгөрүүгө учураган сөздөрдүн семантикалык жактан туруктуулугу жана өзгөрүлмөлүүлүгү болот.

3. М. Кашкаринин сөздүгүндө уңгу сөздөрдүн грамматикалык жактан өзгөргөн түрлөрүн да реестрге чыгара берген. Мындай көрүнүш уңгу сөз атоочторго лексика-грамматикалык изилдөө жүргүзүүгө кедергисин тийгизбейт.

4. Сөздүктө сөздөрдүн куранды мүчөлөр менен да, уланды мүчөлөр менен да өзгөрүп айтылгандары каттала берген.

5. Дээрлик миң жыл сакталып келген «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебиндеги уңгу сөздөр лексика-семантикалык жактан да, лексика-грамматикалык жактан да өзгөрүүлөргө учураган.

6. Башка тилдерден кабыл алынган жана тыбыштык түзүлүшү өзгөрүп кеткен сөздөрдүн «Диванда» бир топ арбын экендиги тилдин дайыма өсүп-өнүгүү процессинде экендигин көрсөтөт.

Диссертациялык иш киришүүдөн, 3 баптан, корутунду бөлүмдөн жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү 178 бетти түзөт.

Аталган изилдөөбүздүн булак наамалык базасы болуп «Диван-и лугат ат-түрктүн» профессор Т.Токоев жана К.Кошмоков тарабынан аткарылган кыргызча котормосу жана И.Абдувалиев, Т.Ахматов, А.Оморов, И.Ш.Султаналиев, М.Толубаевдердин кыргыз тилине котормосу кызмат кылды. Ошону менен бирге С.Муталлибов тарабынан өзбек тилине которулган нускасы жана З.-А.М.Ауэзованын орус тилиндеги котормолору пайдаланылды.

Ишибизде биз, Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегиндеги уңгу сөздөрдүн структуралык түзүлүшүнө карата илимий изилдөө иштерин жүргүздүк. Тактап айтканда, эмгектеги сөздөрдү азыркы кыргыз тилинин материалдары менен салыштырып, сөздөрдүн түзүлүшүнө иликтөө жүргүзүлдү. Махмуд Кашкари эмгектин баш жагында (китептин баш сөзүндө) атоочтордун эки түрдүү: бири уңгу атооч, экинчиси жасалма атоочтор экендигин, атоочтордун жасалышын көрсөтүп, аларга мисалдары менен түшүндүрмө берген [МКТт I 39].

Изилдөөнүн максаты катары аталган эмгектеги уңгу сөздөрдүн азыркы кыргыз тилиндеги көрүнүшү жана лексика-грамматикалык маанилериндеги

өзгөрүүлөрүнүн аныкталышы, өзгөрүүлөрдүн себептеринин ачылышы жана сөздөрдүн байыркы көрүнүштөрү менен азыркыларын салыштыруу болуп саналат.

Изилдөөлөрдүн натыйжасында төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

1. Сөздүктөгү созулма үндүүлөр айрым тыбыштардын айкалышууларынан жана үндүн созулушунан пайда болуп, эмгек менен жандуу кыргыз тилиндеги сөздөрү туура келери белгилүү болду. Мисалы: *огул* – кырг. *уул*; *буу* – кырг. *пар*; *ашыч буусы* – кырг. *казандын буусу* ж.б. мисалдар келтирилген. Бул мисалдарды келтирүүдө профессор Т.Токоев менен К.Кошмоковдор жана И.Абдувалиев, Т.Ахматов, А.Оморов, И.Ш.Султаналиев, М.Толубаевдердин кыргыз тилине которгон нускасына таянып иш жүргүздүк.

2. Эмгектеги сингармонизм мыйзамы сакталган жана сакталбаган учурлары бар. Сингармонизм законунун бузулуп айтылган көрүнүштөрүн Махмуд Кашкаринин китебинен бир топ эле жолуктурдук: *охшак* – кырг. *окшош*, *упрак* – кырг. *упураган*, *ариг* – кырг. *аруу* ж.б. Айрым сөздөрдүн типтүү фонетикалык жылышууларына иликтөө жүргүзүлдү. Кээ бир сөздөр тыбыштык жактан өзгөрүп кетип, азыр таанылгыс болуп калган.

3. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинде түрк тилдеринин сөздөрү алфавиттик тартипте эмес, муундук түзүлүштөрү боюнча тартип менен жазылган. Ошол мезгилдин сөздүктөрүнүн тажрыйбасы ушундай болгон болуш керек деп ойлойбуз. Мына ошол муундук түзүлүштөр «Диван-и лугат ат-түрктө» тамга саны боюнча топторго бөлүнүп берилген. Аны автор “эки ариптүү бөлүмү”, “үч ариптүү сөздөр бөлүмү”, “төрт ариптүү сөздөр” ж.б. деп тартип ыраатына келтирип жазып, маанилерин ачып берген. Изилдөөдө сөздүктөгү уңгу сөздөрдү мына ошол тартип ырааты менен келтирип талдоо жүргүзүлдү.

4. «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китеби менен азыркы кыргыз тилинин фонетикалык жактан да, лексикалык жактан да окшоштуктарынын көп экендиги белгиленди. Мисалы: *оп* (оп майда), *ат*, *эш*, *от*, *ич*, *эр* жана башка бир муундуу сөздөр: *угут*, *алыш* (суунун алышы), *өтүк* ж.б. эки муундуу сөздөр; *ачыткан*, *окуткан*, *унуткан* ж.б. көп муундуу сөздөр.

5. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндөгү ар түрдүү кесипке байланыштуу сөздөрдүн дээрлик көпчүлүгүнүн азыркы кыргыз тилинин лексикасында бар экендигин белгиледик. Аларды төмөнкүдөй тармактарга бөлүп кароого болот:

а) «Диванда» медициналык терминдердин: *сары кезиг* – кырг. *сары оорусу*, *талгаан иг* – кырг. *талма оорусу*; мергенчиликке: мергенчи, аңчы, куш таптоо; балыкчылыкка: *чабак* – кырг. *кичинекей балык*, *казык* – кырг. *жыгач кайык*; устачылыкка: *көрүк* – темир усталардын көрүгү, аспап, *базгаан* – базган; жыгаччылык: *бишик* – кырг. *бешик*, *ук* – уук, боз үйдүн уугу; чеберчилик: *ериш* – эриш, *уз киши* – уз, чебер; дыйканчылык: *ашлык* – буудай, *тариг* – таруу ж.б. сыяктуу толуп жаткан сөздөр катталган.

б) Канаттуулар: *тартар* – кырг. *тартар*, *кузгун* – *кузгун*; үй жаныбарлары: *эчкү* – *эчки*, *барак* – *барак* (жүндүү саксайган ит); жаныбарлардын аталыштарында кээ бир фонемалык алмашуулары орун алган. Мисалы: *кирпичи* – кырг. *кирпи*, *атан* – *атан төө*, *ивик* – *кийик*, *тоо эчки*. *Кийик* сөзү эмгекте *ивик* деп айтылат. Сөз башындагы [к] фонемасы айтылбай, [й] тыбышынын ордуна [в] га алмашылып айтылды.

в) Астрономиялык түшүнүктөр: *йел көгөөн* – көк желе (асмандагы жаа, жез кемпир көгөнү), *Асан-Үсөн*, *булут* – булут; жылдыздар: *Ерин туз* – Тараза жылдызы, *Үлкөр* – Үркөр жылдызы ж.б. мисалдар бар.

г) Географиялык аталыштар *арт* – *арт*, дабан, ашуу; *Арук тору* – Арук-Торук; *Бедел арт* – ашуу, Бедел ашуусу ж.б. Махмуд Кашкаринин сөздүгүнүн материалдары менен азыркы кыргыз тилинде салыштырып келип, сөздөрдүн басымдуу бөлүгү фонетикалык берилиштери, лексикалык маанилери менен бирдикте биздин улуттук тилибизде колдонулгандыгы белгилүү болду.

6. Зат, сын, сан, ат атооч сөздөрдүн бөлүнүштөрү, алардын морфологиялык түзүлүштөрү азыркы кыргыз тили менен салыштырып, окшоштук жактарын мисалдар менен көрсөтүлдү.

7. Эмгекте уңгу сөздөрдүн (атооч сөз түркүмдөрү), айрым гана тыбыштык өзгөрүүлөрүн эске албаганда, бүгүнкү жандуу кыргыз тилинде активдүү колдонулгандыгы мисалдарды салыштырууда ачык байкалды.

8. Байыркы кыргыз тили менен Махмуд Кашкаринин «Диванындагы» сөздөрдүн жана азыркы кыргыз тилинин фонетикалык-лексикалык, грамматикалык жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү салыштыруу ыкмасы менен жүргүзүлгөн иликтөөлөрдө белгилүү болду.

Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинин жазылган учурунан азыр миң жыл чамасы убакыт өтүп кеткен. Тилди окумуштуулар дайыма өзгөрүү, өнүгүү абалда болот деп айтып келишет.

Ушунча убакыт өткөндүктөн тилде, анын тыбыштык жактарында да, грамматикалык жактарында да, лексикалык маанилери боюнча да өзгөрүп кеткен көрүнүштөрү көп. Бул абал тилдик мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп эсептелет.

Фонетикалык жактан «Дивандагы» *ашук* – ашык (малдын ашыгы), *улук* – улуу, *анук* – анык деген сыяктуу сөздөрдө тыбыштык анча-мынча гана өзгөрүүлөр болгон.

Азыркы кыргыз тилиндеги грамматикалык кээ бир каражаттардын байыркы формасы «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинен жолугат. Мисалы, азыркы кыргыз тилиндеги сын атоочторду жасоочу *-луу* мүчөсү байыркы түрү менен *-лык*, *-лыг* болуп айтылган: *атлыг* – аттуу, *отлуг* – оттуу (оттуу жер), *ичлик* – ичмек (ичтүү), *ачлык* – ачтык, ачкалык ж.б.

Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндө азыркы кыргыз тилинде сакталбаган, унутуп калган *жизлик* (йизлик) – чарык (чокой), *исра* – кийин, соң, *аргу* – капчыгай, эки тоонун ортосу, *урагут* – аял, *өнди* – ууртады деген сыяктуу сөздөр да бир канча экени белгиленди.

Ошентип, бул баалуу эстелик эмгек азыркы түрк тилдеринин, анын ичинде азыркы кыргыз тилинин тарыхы, тарыхый лексикологиясы, тарыхый грамматикасы үчүн негизги булак болуп эсептеле тургандыгына материалдардын арбын экендиги аныкталды. «Дивандагы» бизге түшүнүксүз болгон лексикалык бирдиктердин Сагынбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунан, «Манас» эпосу боюнча кара сөз түрүндө жазылган А.Жакыпбековдун, К.Жусуповдун китептеринде жолукканы кыргыз тилинин тарыхына тиешелүү материалдардын Махмуд Кашкаринин китебинде бар экендигинен кабар берет.

Өлбөс-өчпөс эстелик, орто кылымдын улуу окумуштуусу Махмуд Кашкаринин бул эмгеги боюнча изилдөөлөр түгөнбөйт, улана берет деп ишенебиз.

Акырында диссертациялык иштин жалпы мазмуну боюнча корутунду чыгарылды жана окулган адабияттардын тизмеси тиркелди.

Көңүл бурганыңыздар үчүн рахмат.

Төрага, филология илимдеринин доктору Ж.Элчиев: - Рахмат, диссертантка суроо бериңиздер. Пикирлерди суроолордон кийин билдиребиз.

Филология илимдеринин доктору, профессор К.Зулпукаров:
-Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги ягма, чигил, огуз, карлук тилдерин азыр кайсы элдер сүйлөшөт?

Диссертант Ж.Токошева: - Сурооңузга рахмат. Огуздар 6-8- кылымда Орто Азияда жашап, түрк тилдеринде сүйлөгөн уруулар. Огуздардын тарыхы Батыш Жети-Суу менен байланышып кетет. Алгачкы огуз урууларынын биринин ордосу Ысык-Көлдүн боюнда турган. 7-кылымдын башында Түрк кагандыгынын курамында Тогуз-огуз бирикмеси пайда болгон. Махмуд Кашкаринин китебинде огуздар алгач 24, кийин 22 уруудан тургандыгы айтылат. 11-13-кылымдарда Закавказье менен Кичи Азияга өткөн түштүк тобунан азербайжан, түрк, Ирактагы түркмөн элдери калыптанган. Огуздардын Теңир-Тоодо калган айрым уруулары кыргыздарга да кошулуп сиңип кеткен. Чыгыл-түрктөрдүн үч чоң уруу биримдигинин аты. Биринчиси, Барскан тараптагы Куйас аймагында жашайт. Экинчиси, Тараз шаарына жакын жайгашкан. Үчүнчүсү, Кашкардагы кыштактарда жашайт. Алар да “чыгыл” деп аталышат. Уйгурлардан башка йагмалар – Тянь Шандын түштүгүндө, Ысык-Көл өрөөнүндө жана Тараз райондорунда жашашкан чигилдер, Чүй өрөөнүндө караханиддерге чейин бийлик жүргүзүп, жашап турушкан карлук уруулары жашашкан. Тухсилер 10-12 – кылымдарда Караханийлер сулалесинин тушунда Теңир-Тоо аймагын мекендеген уруулар тобу; феодалдык доордун алгачкы мезгилинде түргөш элинен жиктелип чыккан. 11-кылымда “тухсы-чигил” деп да аталган. Тухсилер кийин кыргыз, казак, уйгур, өзбек элдерине аралашып кеткен.

Филология илимдеринин доктору, профессор И.Абдувалиев:
-Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги көөнөргөн сөздөр боюнча кандай түшүнүк бере аласыз?

Диссертант Ж.Токошева: - Азыркы кыргыз тилиндеги кээ бир көөнөргөн сөздөрдүн «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинде кездешишин, окшоштуктарды аныктоодо бир топ абройлуу илимий булактар пайдаланылды. «Манас» эпосунан мисалдар берилип, алар «Диван-и лугат ат-түрктөгү» сөздөр менен салыштырылып иликтенди. Мисалы, *йарп* – жарпы жазылган жүз. *Йат* – йада ташы. *Жай таш* – жамгыр, кар, бороон чакыруучу же күн ачуучу таш. *Көнөк* – көнөчөк, көнөк ж.б.Биз мисал катары келтирген кээ бир сөздөр азыркы кыргыз тилинин лексикасынын активдүү сөздөр корунан чыгып калганы менен, элдик оозеки адабияттарда, башкача айтканда, «Манас» эпосунда «Диван-и лугат ат-түрктөгүдөй» болуп сакталып калган. Азыркы кыргыз тилинде колдонуудан чыккан сөздөр

«Манас» эпосунан жана Махмуд Кашкаринин эмгегинен табылса, демек, өткөн кылымдын биринчи жарымындагы, мындан жүз же андан көп жыл мурдагы кыргыз тили «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинин тилине дагы да жакын экендигинен кабар берет.

Филология илимдеринин доктору, Г.Мадмарова: -Сиз мааниси өзгөрүп кеткен сөздөрдү кандайча чечмелейсиз?

Диссертант Ж.Токошева: - Эмгектеги сөздөрдүн дээрлик басымдуу бөлүгү мааниси өзгөрүлбөстөн азыркы кыргыз тилинде колдонулат, бирок алардын маанилери өзгөрүлүп, башка маанини туюндурган учурларын да мисалдардан көрөбүз. Мисалы «Дивандагы» *чалкан* сөзү нерсенин таркалышы, бир дене мүчөдөгү оору башка дене мүчөсүнө жайылышы, мисалы, бутка өткөн сууктун таасири табарсыкка өтүшү. *Чалкан* сөзү кыргыз тилинде өсүмдүк, өсүмдүктүн аты: *кратива*. *Тырнак* – бир нерсени чечүү үчүн чогулган элдин жыйыны деп эмгекте айтылат. Бул сөздө эки тыбыштын орун алмашышы, метатезаланышы байкалат. Анткени, кыргыз тилинде *тырмак* адамдардын жана жаныбарлардын колдорунун, буттарынын учундагы *тырмагы* аталат. «Диванда» бир нерсени чечүү үчүн чогулган элдин жыйыны *тырнак* болсо, ушул эле сөз кыргыз тилинде фразеологизм сөздөрдө колдонулат: жапа тырмак; бүт бардыгы, бири калбай, жапырт маанисине туура келет.

Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги келтирилген сөздөрдүн айрымдары азыркы кыргыз тилинде айтылып, бирок алардын маанилери өзгөрүлүп, башка маанини туюндургандыгы тууралуу жогоруда мисалдарды келтирдик.

Филология илимдеринин кандидаты, доцент З.Тагаева: -Сиз «Дивандагы» сөздөрдү муундарга бөлүпсүз. Муундарды салыштырганда эмгек менен кыргыз тилинин айырмачылыктары же окшоштуктары барбы?

Диссертант Ж.Токошева: -Эмгекте бир же бир нече муундан турган сөздөр бар. Сөздө канча үндүү болсо, ошончо муун болот. «Дивандагы» сөздөр да кыргыз тилиндегидей ачык, жабык, туюк муундарга бөлүнөт.

Кыргыз тили менен «Дивандагы» сөздөрдүн муундук түзүлүштөрү

Муундун түрлөрү	«Дивандагы» мисалдар	Кыргыз тилиндеги мисалдар
Ачык муун	а-та	а-та

Жабык муун	al-ma	ал-ма
Туюк муун	был-дыр	был-тыр

Муундардын түрлөрүн салыштырганыбызда эмгек менен кыргыз тилинин муундук түзүлүштөрү окшош экендигин мисалдардан көрдүк. Ал эми айырмачылыктары «Дивандагы» сөздөрдүн тыбыштык алмашуулары болбосо, кыргыз тили менен маанилери бирдей.

Филология илимдеринин кандидаты, доцент Н.Турганбаев: - Сиз Барскани Махмуд Кашкаринин «Диваны» менен азыркы кыргыз тилинин лексикасындагы атооч сөздөрдү салыштырыпсыз. Анда кандай окшоштуктар жана айырмачылыктар бар?

Диссертант Ж.Токошева: - Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинде атооч сөздөр деп, алфавиттик тартиби жок эле тизмектелип түшүндүрүлө берет. Ишибизде атооч сөздөрдү кыргыз тилинин орто кылымдагы эстелик менен фонетикалык, лексикалык жана семантикалык жактан окшоштуктар иликтенди. Эмгекте уңгу сөздөр (атооч сөз түркүмдөрү) айрым гана тыбыштык өзгөрүүлөрүн эске албаганда, бүгүнкү жандуу кыргыз тилинде активдүү колдонулгандыгы мисалдарды салыштырууда ачык байкалды. Махмуд Кашкаринин жашаган мезгилинде колдонулган сөздөр азыркы кыргыз тилинде учурда колдонулуп жүрөт. Кээ бир сөздөрдөгү тыбыштардын алмашуулары гана болбосо, маанисин өзгөртпөстөн кыргыз адабий тилинде жана оозеки тилде колдонулат. Мисалы: *отун, ыш, балчык* ж.б. Ал эми кээ бир сөздөр азыркы кыргыз тилинде колдонулат, бирок мааниси өзгөрүлүп башка маанини берген сөздөр бар. Эмгекте *токум* – союла турган жаныбар, көбүнчө жылкыга карата айтылат, бул кыргыз тилинде *токум* сөзүнүн ордуна *согум* делет. *Токум* аттын ээр токулгасы аталат. Эмгектеги кээ бир сөздөрдүн жазылышы, окулушу кыргыз тилине туура келип, бирок башка бир нерсенин маанисин берип калган учурлары кездешет.

Филология илимдеринин кандидаты Н.Мапаева: - Сиз Махмуд Кашкаринин эмгеги боюнча сингармонизм кубулушун ишинде бөлүп көрсөтүптүрсүз. Сингармонизм кубулуштарын эмгек менен кыргыз тилине салыштырууда кандай айырмачылыктар бар?

Диссертант Ж.Токошева: - Үндүүлөрдүн бири-бирине тийгизген таасиринин натыйжасында тил жана эрин үндөштүгүнө ылайык

ээрчишкен учурлары «Диванда» сакталат: *каргылач, угут, үгүт* ж.б. Толук эмес үндөштүк: *бучкаг, кушгач, улар* ж.б. Сингармония кубулушунун бузулушу: *ухи – үкү, будиик – бий, битмул – калемпир* ж.б. Үндөштүк кубулушунун ар кандай учурлары эмгекте сакталган. Бул кубулуш азыркы кыргыз тилиндегидей айтылат.

Филология илимдеринин кандидаты, доцент М.Кошуева: - Эмгекте мааниси өзгөрбөгөн сөздөр барбы?

Диссертант Ж.Токошева: Махмуд Кашкаринин эмгегинин жазылганына бир нече кылым өтсө да тыбыштык жана маанилик жактан өзгөрүлбөй азыркы кыргыз тилинде айтылган сөздөр арбын. Сөздүктүн кыргызчага которулушу көптөгөн сөздөрдүн мааниси такталышы мүмкүн. Себеби, ал сөздөр азыркы түрк, өзбек, уйгур тилдеринде жок да, азыркы жандуу кыргыз тилинде активдүү колдонулгандыгы тууралуу И.Султаналиевдин оюна кошулабыз. Анткени эмгектеги сөздөр кыргыз тилинде активдүү колдонулгандыгын көрөбүз [И.Султаналиев, 2015: 41]. Мисалы: *каргаа – карга; арпа – кырг. арпа* ж.б. Макалда мындай дейт: “*Арпасыз ат ашумас аркасыз алп черик сыйумас*” – *Арпасыз ат (ашуу) ашалбас, аркасыз (жардамсыз) алп черик сайбас*. Жогоруда келтирилген сөздөр, макалдар Махмуд Кашкаринин жашаган мезгилинде да, азыркы жандуу кыргыз тилинде да айтылышы бирдей болуп маанисин өзгөртпөстөн сакталып келе жатат. Алардын кыргыз адабий тилинде жана элдик оозеки чыгармаларда жолукканын көрдүк.

Филология илимдеринин кандидаты, доцент К.Нармырзаева: -Сиз кесипчиликке байланышкан сөздөрдү бөлүптүрсүз. Анын ичинен жыгаччылыкка байланышкан сөздөрдүн кыргыз тилине окшоштугу барбы?

Диссертант Ж.Токошева: -Жыгаччылык өнөрү кыргыз элинде байыртан бери келген. Өрүктөн, алма дарагынан, табылгыдан, арчадан, жаңгактан ар кандай буюмдарды жасоону өздөштүргөн элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн бир түрү болуп эсептелет. Мисалы: *бишик – бешик*. Көчмөндүк турмушта бешик жыгылса сынбаган, көчмөндө өнөрүп жүрүүгө өтө оңтойлуу болгон. *Ук –уук, ев укы - үйдүн (боз, чатыр) уугу*. «Дивандагы» *ук* сөзү азыркы кыргыз тилиндеги *уук* же *боз үйдүн уугу* маанисин берет. Мына ушул сыяктуу жыгаччылыкка байланышкан сөздөр эмгекте кездешет.

Филология илимдеринин кандидаты, доцент А.Жунусов: - Сиз «Дивандагы» астрономиялык түшүнүктөрдүн окшоштуктарына токтолсоңуз?

Диссертант Ж.Токошева: -Кыргыздар байыртадан бери улуу табиятка жандаш, шайкеш мамиледе жашаган. Асмандагы ай, жылдыздар бабаларыбыздын географиялык картасы жана элдик календары болгон. «Кыргыздардан биз космогондук түшүнүктөрдүн башталмаларын да табабыз, албетте бул өткөн заманда койчулардын турмушунун образынан келип чыккан» деген ойду С.М.Абрамзон айтат. Эмгектеги жылдыздардын, табияттын көрүнүштөрдүн аталыштары кыргыз тилиндеги аталыштарга окшоштугун мисалдардан далилдейбиз. Мисалы: *Ай* – Ай, *Күн* – Күн, *йел көгөөн* – көк желе, *Үлкөр* – Үркөр жылдызы ж.б. Эмгектеги астрономиялык түшүнүктөгү сөздөр кыргыз тили менен салыштырылып берилди.

Филология илимдеринин кандидаты, доцент У.Камардинова: - Жер-суу жана башка географиялык аталыштардагы берилиштерди жөнүндө эмне айта аласыз?

Диссертант Ж.Токошева: -Географиялык аталыштар аз убакыттын ичинде гана пайда боло калган эмес. Географиялык аталыштардын келип чыгышы, топтолушу узак мезгилди - ондогон же жүздөгөн жылдарды, кээде ондогон кылымдарды өз ичине алат. Ошол мезгилдин ичиндеги тарыхый окуялар, ал жерде кандай элдер жашагандыгы, алардын турмуш-тиричилиги, ошол жердин өсүмдүктөрү, жаныбарлар дүйнөсү, жер бетинин түзүлүшү жана башка өзгөчөлүктөрү менен байланыштуу болот деп О.Исаев белгилейт. “Жер-суунун сүрөтү, бир болгон чоң окуядан тарта бир серпим макалга чейин ошол байыркы түрүн-түсүн, ошол байыркы маанисин-чындыкты сактаган”, - деп Т.Сыдыкбековдун оюн айткым келет. Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө Жети-Суу жана Теңир-Тоо аймагы боюнча географиялык маалыматтар көбүрөөк кездешет. Төмөндө алардын аттарын келтиребиз: Арык-Торук, Ак-Сай, Ала, Торуг-Арт, Барсхан, Баласагун тоолору, Иле жана башка ушул сыяктуу тарыхый географиялык маалыматтар берилген. Бул географиялык аталыштардын басымдуу бөлүгү Кыргызстандын аймагында кездешет.

Филология илимдеринин кандидаты, доцент Г.Кожоева: -Сиз ишиңизде эмгек, шумерлер жана кыргыз тилиндеги сөздөр менен салыштырыпсыз, чечмелеп бериңизчи?

Диссертант Ж.Токошева: - Эмгек менен жандуу кыргыз тилинин угулушу жана жазылышы туура келген уңгу сөздөрүнүн окшоштук жактарын салыштырууда маанилери бири-бирине дал келери байкалды. Кыргыз тилинин байыркылыгы тууралуу К.Т.Токтоналиевдин «Кыргыз тилинин тарыхый өнүгүш этаптары» аттуу макаласында: “Б.з.ч. 5 миңинчи жылдыктарда жашаган шумер тили кыргыз тилинин окшоштугу – кыргыз

тилинин байыркы тилдердин катарына кирерлигин аныктап турат. Шумер жана кыргыз тилдери фонетикалык жана лексикалык жактан гана окшош болбостон, сүйлөм курулушу жана жазылышы боюнча да окшош. Демек булардын тектеш эл экендигине эч ким күмөн санабайт” [К.Токтоналиев, 2011: 202-219] деп айтылат. Бул ой-пикирди далилдөө катары эмгек, шумер жана кыргыз тилиндеги бир нече сөздөрдү салыштырабыз.

Шумер - Диван - кыргыз – орус сөздүгү

Шумерлердин сөздөрү	«Дивандагы» сөздөр	Кыргызча мааниси	Орусча котормосу
аур	агыр	оор	тяжесть
икка	ики	эки	два
ме	мен	мен	я
уд	от	от	огонь

Таблицада эмгек, шумер жана кыргыз тилиндеги бир нече сөздөрдү салыштырып окшоштуктарын далилдегенге аракет кылдык. Демек, көп кылым өтсө да Махмуд Кашкаринин эмгегинде колдонулган сөздөр, макалдар азыркы кыргыз тилинде ошол маанилери менен сакталып, айтылганы кыргыз тилинин байыркылыгынан кабар берет.

Улук окутуучу Ж.Тажиева: -Сиз бириктирме үндүүлөр боюнча эмгекте кездешпейт дейсиз. Ал процесс кыргыз тилинде кандай?

Диссертант Ж.Токошева: - Профессор Т.К.Акматов тарабынан сунуш кылынган бириктирме үндүүлөр аттуу термин кыргыз тилинде колдонулат: *кел+чак=келечек; бол+чак=болочок*. Ал эми «Диванда» бириктирме үндүүлөрсүз сөздөр кезигет: *кеклик* – кыргызча *кекилик*; *көпрөк* – кырг. *көпүрө*; *ысрык* – кырг. *ысырык*; *укрук* – кырг. *укурук*.

Төрага, филология илимдеринин доктору Ж.Элчиев: -Сиз эмгектеги сингармонизм кубулуштарын салыштырып көрүпсүз. Бул кубулуштардан башка эмгекте дагы кандай кубулуштарды байкадыңыз?

Диссертант Ж.Токошева: - Кыргыз тилинде бир сөздүн ичиндеги тыбыштардын орун алмашылып айтылган учурлары бар: *тегирмен* – *темирген*, *кошууч* – *кочуш*, *тырнак* – *тырмак* ж.б. Ушул эле кубулуш «Диванда» да кезигет: *ауут* – *ууч*, *азут* – *ууч* – *кочууш*; *етмек* – *епмек* кыргызча *нан* маанисин берет.

Филология илимдеринин доктору, профессор К.Зулпукаров:
-Окумуштуулар тарабынан Махмуд Кашкаринин «Диван лугат ат-түрк» эмгеги буга чейин ар кандай аспектилерден изилденип келген. Сиз диссертацияңызда эмгектин айтыла элек кайсыл жагын ачып бердим деп ойлойсуз?

Диссертант Ж.Токошева: - Суроонузга рахмат, агай. Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө жыйналган атоочтук маанидеги уңгу сөздөрдүн лексика-семантикалык маанилериндеги жылыштарга лингвистикалык иликтөөлөр жүргүзүлдү. Сөздүктөгү сөздөрдүн сингармония кубулушунун ар кандай учурларын, мааниси өзгөрүлгөн жана өзгөрүлбөгөн сөздөрдүн, жазылышы, айтылышы кыргыз тилине дал келген сөздөр, көөнөргөн сөздөрдү изилдөөгө аракеттендим. Диссертациялык эмгек түркологияда анын ичинде кыргыз тил илиминин теориялык базасын кеңейтет жана анын натыйжалары фонетика, лексикология, семасиология жана морфологияга байланыштуу кийинки изилдөөлөргө таяныч болот. Махмуд Кашкаринин «Диван лугат ат-түрк» сөздүгүндөгү сөздөрдү иликтеп чыгуу, аларды азыркы кыргыз тилинин материалдары менен салыштырдым. Мындан бир канча кылым убакыт мурда пайдаланылган сөздөрдүн грамматикалык каражаттардын өзгөргөндүгүн салыштырып илимий жана практикалык маанилүү фактыларды таап чыгууга мүмкүнчүлүк жаратат. Эмгектин ушул жактарын иликтеп, эмгектин аз да болсо белгилүү жактарын ачып бергенге аракеттендим.

Филология илимдеринин кандидаты Н.Мапаева: - Сиз эмгегинизде мисалдар көп берилгендигин кандай түшүндүрөсүз?

Диссертант Ж.Токошева: - Мисалдардын көп берилиши, сөздөрдү тематикаларга бөлгөндө, ар бирине далил катары пайдаланылды. Эмгектеги мааниси туура келген, жазылышы, угулушу туура келген сөздөрдүн азыркы кыргыз тилинде дал келүүсүн, сөздөрдүн колдонулганын же башка мааниде айтыларын салыштырганга аракеттендим.

Төрага, филология илимдеринин доктору Ж.Элчиев: - Суроолор болбосо, пикирлерди билдирүүгө өтөлү. Диссертациянын мазмуну менен баарыңыздар таанышсыздар. Анда кимде кандай пикир бар?

Филология илимдеринин доктору, профессор К.Зулпукаров:
-Изилдөөнүн темасы актуалдуу, учурдагы кыргыз лингвистикасы үчүн баалуу. Махмуд Кашкаринин көөнөрбөс эмгегинин лексикасын изилдөө теория үчүн, тилдин тарыхы үчүн зарыл, практикалык да мааниге ээ.

Автор тил илиминин методологиясы, жоболору менен тааныш. Диссертациянын үстүнөн көп иштеген. Жыйнаган, талдаган материалдары арбын. Диссертациянын тыянактары жаңыча, табылгалары көңүлгө аларлык.

Ишти коргоого сунуштаймын. Бирок айрым копол кемчиликтерин айтып коюуга болот. Аларды жоюш керек.

1. Изилдөөнүн аты «Махмуд Кашгаринин “Диван-и лугат ат-түрк” дастанындагы уңгу сөздөр (атооч сөз түркүмдөрү) жана алардын азыркы кыргыз тилине катыштыгы» деп берилген. Бул эмгек *дастан* эмес *сөздүк* болуп эсептелет. «Махмуд Кашгаринин “Диван-и лугат ат-түрк” дастанындагы уңгу сөздөр (атооч сөз түркүмдөрү) жана алардын азыркы кыргыз тилине катыштыгы» аттуу кандидаттык диссертациясынын темасындагы “дастанындагы” сөзүн “сөздүгүндөгү” деп өзгөртүлүүсү керек.

2. Иштин планы стандартка дал келбейт. Биринчи бөлүк обзор түрүндө, экинчи бөлүк иштин мазмунун, материалдарын жана методдорун, үчүнчү бөлүк натыйжаларын чагылдырышы керек. Анча-мынча четтөө мүмкүн, бирок ушул түзүлүштү кармоо талапка ылайык. Ошондуктан материалдарды кайрадан бөлүштүрүү, жайгаштыруу керек.

3. Иштин стилин, баяндалыш ыраатын, орфографиясын, пунктуациясын тыкыр карап чыгуу зарыл. Мисалдар курсив менен берилиши керек.

Ушул мүчүлүштүктөрдү жоюу шарты менен диссертацияны коргоого сунуштоого болот.

Филология илимдеринин доктору, профессор И.Абдувалиев:
-Изилдөөнүн темасы актуалдуу, учурдагы кыргыз лингвистикасы үчүн баалуу. Махмуд Кашкаринин көөнөрбөс эмгегинин лексикасын изилдөө кыргыз тили илими үчүн маанилүү.

Диссертант тил илиминин методологиясы, жоболору менен тааныш. Иштин үстүнөн көп аракеттенгени көрүнүп турат. Эмгекти ар бир тематикага бөлүп караган. Диссертациянын тыянактары жаңыча, табылгалары көңүлгө аларлык.

Ишти коргоого сунуштаймын. Бирок айрым копол кемчиликтерин айтып коюуга болот. Аларды жоюш керек.

1. Изилдөөнүн аты «Махмуд Кашгаринин “Диван-и лугат ат-түрк” дастанындагы уңгу сөздөр (атооч сөз түркүмдөрү) жана алардын азыркы

кыргыз тилине катыштыгы» деп берилген. Бул эмгек дастан эмес сөздүк экенин жогоруда айтылды. «Махмуд Кашгаринин “Диван-и лугат ат-түрк” дастанындагы уңгу сөздөр (атооч сөз түркүмдөрү) жана алардын азыркы кыргыз тилине катыштыгы» аттуу кандидаттык диссертациясынын темасындагы “дастанындагы” сөзүн “сөздүгүндөгү” деп өзгөртүлүш керек.

2. Иште изилдеген атооч сөздөргө тиркеме берилиш керек. Ушул мүчүлүштүктөрдү жоюу шарты менен диссертацияны коргоого сунуштоого болот.

Филология илимдеринин кандидаты, доцент Н.Турганбаев:
-Учурда кыргыз тили менен Махмуд Кашкаринин “Деван лугат ат-түрк” сөздүгүн ар тараптан салыштырып кароо иши бир топ жанданып бара жатат. Ошондой түркологиялык эмгектердин катарын Ж.А.Токошеванын Махмуд Кашкаринин “Деван лугат ат-түрк” сөздүгү боюнча изилдеген иши толуктайт. Махмуд Кашкаринин аталган эмгегине байланышкан изилдөөлөр көп болгону менен, анын кыргыз тилине тикеден-тике которуп, кыргыз окурманы үчүн таржымалдап берген эмгектер жаралганы менен, түздөн-түз фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык өңүттөн карап салыштырган эмгектер өтө аз. Ар кандай тармакка байланышкан сөздөр кыргыз жана түрк тилдеринде өз өзүнчө изилденгени менен, салыштырылган планда кеңири изилденген эмес. Ошондуктан аталган диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугунан шек саноого болбойт. Иш киришүүдөн, үч главадан жана корутунду менен адабияттардын тизмесинен турат:

I бөлүмдө Махмуд Кашкаринин сөздүгүнүн которулушу жана изилдениши бөлүмдөрү боюнча сөз болуп, «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинин илимий чөйрөгө белгилүү болушуна жана аны изилдеген түрколог окумуштууларга токтолгон. Өзгөчө А.Н.Кононовдун, А.М.Демирчизаденин, И.А.Батмановдун, А.М.Щербактын, С.Маловдун, И.Стеблеванын, С.Кляшторныйдын, К.Аширалиевдин, Ф.Г.Исхаковдун, Н.К.Антоновдун, Б.Орузбаеванын, М.Толубаевдин, И.Абдувалиевдин, Т.Токоевдин, Т.Чороевдин, К.Мусаевдин, тарыхчылар Б.Солтоноевдин, Т.Сыдыкбековдун, Т.Касымбековдун, К.Жусуповдун ж.б. эмгектерине көбүрөөк таянган. «Дивани-и лугат ат-түрк» эмгегинин котормолору жана Кыргызстанда изилдениши, жалпы түрк тилдериндеги зоонимдерге байланыштуу болгон сөздөрдү тилдик теориялык жактан кылдат изилдөөгө аракеттенгендиги байкалат жана бул маселеге байланышкан илимий пикирлер системалуу жалпылаштырылган. Кыргыз тилиндеги зоонимдердин изилденишине кеңири токтолгон.

II бөлүм «М. Кашкаринин сөздүгүн изилдөө методологиясы жана методдору» деп аталып, эмгектин лексикографиядагы өзгөчөлүктөрүн, диссертациялык иштин теориялык жана методологиялык базасын жана атооч сөздөрдү салыштырып изилдөө методдорун пайдаланган.

III бөлүмдө «Дивандагы» уңгу сөздөр боюнча изилдөөдө алынган жекече натыйжалар» деп аталып, уңгу сөздөрдүн тыбыштык өзгөчөлүктөрүн, азыркы кыргыз тилинде фонетикалык жактан өзгөрүүгө учураган сөздөр, «Дивандын» тилинин сөздүк составы лексика-тематикалык топтору боюнча иликтөөлөр жана уңгу сөздөрдүн өзгөрүү өзгөчөлүктөрү деген главаларга бөлүп иш алып барган. Орхон-Енисей эстеликтериндеги жана азыркы кыргыз жергесиндеги табылган эстеликтерди дыкат салыштырып, тилдик бир топ окшоштуктарды таап чыккан. Алсак, угулушу жана жазылышы туура келген сөздөрдү маанилери өзгөрбөгөн жана маанилери өзгөрүп кеткен сөздөр деп бөлүштүрүп изилдеген.

Махмуд Кашкари колдонгон сөздөрдү диссертант тематикаларга бөлүштүргөн. Алсак, кесипчиликке, жаныбарлардын аталышына, астрономиялык түшүнүктөргө, үй буюмдарына, тамак аштардын, дене мүчөлөрүнүн, өсүмдүктөрдүн, айлана-чөйрөнү таанып билүүдөгү жалпы түшүнүктөр жана мезгилди билдирген сөздөр боюнча кенен сөз болгон.

Автор изилдөө ишин эмгегинин 3-бөлүмүндө өтө кеңири жүргүзгөндүгү байкалып турат. Анткени ар бир кесиптик лексикага токтолгондо «Дивандагы» сөздөр менен азыркы кыргыз тилиндеги сөздөрдү фактылык материалдардын негизинде далилдеп, табыпчылыкка, устачылыкка (зергерчилик, жыгаччылык, чеберчилик, өтүкчүлүк), дыйканчылыкка, канаттуулардын аталыштарына, жыл мезгилдерине ж.б. өз-өзүнчө токтолуп, аларга байланышкан макал-лакаптарды да ылайыгына жараша орундуу берген.

Бул бөлүмдө Махмуд Кашкаринин «Диван лугат ат-түрк» эмгегинде атооч сөздөрдүн жандуу айтылышына иликтөө жүргүзүлгөн. Сөздүк китептеги уңгу атооч сөздөрдүн жазылышы, айтылышы, өзгөрүү өзгөчөлүктөрү талдоого алынган.

Теманын актуалдуулугу негизделип, изилдөөнүн максат, милдеттери, теориялык жана практикалык мааниси, илимий жаңылыктары менен методологиясы ж.б. белгиленген. Диссертанттын илимий адабияттар менен кеңири тааныштыгы, изилденип жаткан маселе боюнча бир топ кенен

түшүнүгү бар экендиги байкалат. Изилдөөгө алынган маселелер ырааттуулук менен берилген.

Иштеги жетишкендиктер менен катар эле айрым кемчиликтерди да кезиктирүүгө болот: 1. Теманын аталышын тактоо зарыл. «Махмуд Кашгаринин “Диван-и лугат ат-түрк” дастанындагы уңгу сөздөр (атооч сөз түркүмдөрү) жана алардын азыркы кыргыз тилине катыштыгы» деп берилген темадагы “дастаны” деген сөздүн ордуна “сөздүгү” деп өзгөртүлүүсү керек. 2. Абзац бир тартипке салынбай, саптын башы ар жерден башталат. 3. Саптардын баары эле 1,5 интервалда берилбейт. 4. Пайдаланылган адабияттардын тизмесин атайын библиографиялык тартипке салуу зарыл;

Бул белгиленген айрым кемчиликтер диссертациялык иштин деңгээлин төмөндөтө албайт. Аталган эмгекти филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн коргоого сунуштоого болот.

Филология илимдеринин кандидаты Н.Мапаева: - Түрк элдеринде баалуу эстелик катары саналган Махмуд Кашкаринин «Диван лугат ат-түрк» сөздүгүндөгү сөздөрдүн фонетикалык өзгөчөлүктөрүн, сингармония кубулушун азыркы кыргыз тилиндеги фактылар менен изилдөө, алардын лексикалык-грамматикалык маанилериндеги өзгөрүүлөрүн аныктоо, себептерин ачып берүү кыргыз тилинин тарыхы үчүн абдан маанилүү, актуалдуу жана учурдун талабы болуп саналат. Биздин оюбузча, бул диссертациялык изилдөөдө төмөндөгү илимий маселелер туура багытта иликтенген: 1. Махмуд Кашкаринин “Диван лугат ат-түрк” сөздүгүндөгү сөздөрдүн структуралык түзүлүшүнө бай факты-материалдардын негизинде иликтөө жүргүзүлгөн. 2. Эмгектеги сөздөрдүн курамындагы үдүүлөрдүн үндөшүүсүн, үнсүз тыбыштардын алмашууларын, эмгектин муундук түзүлүштөрү иликтенип, талдоо жүргүзүлгөн. 3. Эмгектеги маанилери өзгөрбөгөн, маанилери өзгөрүп кеткен сөздөр азыркы кыргыз тили менен салыштырылган. 4. Диссертацияда кыргыз тилинин тарыхына, тарыхый лексикологиясына, тарыхый грамматикасына зарыл болгон материалдар арбын. 5. Эмгекте жүргүзүлгөн анализдер, диссертанттын ой жүгүртүүлөрү бир кыйла чыйрак жана буга чейин айрым жүргүзүлгөн анализдерден обочо.

Бул иштин мазмунунда баяндалган илимий маселелер, жыйынтыктар, теориялык корутунду-концепциялар, иликтөөгө байланыштуу оригиналдуу сунуштар диссертанттын илимий көз караштарынын үзүрү катары каралышы керек.

Жыйынтыктап айтканда, бул изилдөө өз максатына жеткен, коюлган маселелер илимий-теориялык деңгээлде аныкталып берилген, кандидаттык диссертацияларга коюлган талаптарга толук жооп берген иш катары коргоого татыктуу.

Филология илимдеринин доктору, профессордун м.а. Г.Мадмарова: -Бул диссертация киришүүдөн, үч баптан, корутунду жана адабияттардын тизмесинен турат. Ар бир глава өз алдынча, бирок тыгыз карым-катыштагы маселелерди камтыган. Эмгектеги угулушу жана жазылышы туура келген сөздөрдү, маанилери өзгөрбөгөн жана маанилери өзгөрүп кеткен сөздөр деп бөлүштүрүп караган. Махмуд Кашкари колдонгон сөздөрдү диссертант тематикаларга бөлүштүргөн. Мисалы, кесипчиликке, жаныбарлардын аталышына, астрономиялык түшүнүктөргө, географиялык аттарга, үй буюмдары, тамак-аштардын, дене мүчөлөрү, өсүмдүктөрдүн аттары ошондой эле мезгилди билдирген сөздөр боюнча кеңири токтолгон.

Иште төмөнкүдөй кемчилдиктер кезигет: 1) Абзацтарды бир тартипке салуу керек; 2) Саптардын баары 1,5 интервалда болуш керек; 3) Мазмундагы бет менен иштеги бет дал келүүсүн карап чыгуу керек.

Бул сын-пикирлер диссертациянын жалпы деңгээлине таасирин тийгизбейт. Ишти филология илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн коргоого сунуштоого болот.

Филология илимдеринин кандидаты, профессордун м.а. З.Тагаева: -Ж.Токошеванын диссертациялык иши менен таанышып чыктым. Бул иш кыргыз тили илиминде жана түркологиялык эмгектердин катарын толуктайт. Диссертациянын киришүү бөлүмүндө иштин изилдөө объектиси, максат, милдеттери, аппробацияланышы, коргоого коюлуучу жоболору, методологиясы ж.б. системалуу көрсөтүлгөн. Ар бир главадагы темаларга түшүнүк берилип, мисалдар жазылган.

Диссертацияда айрым кемчилдиктер бар: 1) Мисалдар курсив менен берилиши керек; 2) Пайдаланылган адабияттар нукка салынбагандыгы сыяктуу кемчилдиктер кезигет. Диссертантка бул кемчилдиктерди жоюуну сунуштайбыз.

Филология илимдеринин кандидаты, доцент М.Кошуева: -Бул диссертация киришүүдөн, үч главадан жана корутунду менен адабияттардын тизмесинен турат. Эмгектеги угулушу жана жазылышы туура келген сөздөрдү, маанилери өзгөрбөгөн жана өзгөрүп кеткен сөздөр деп бөлүштүргөн. Махмуд Кашкари колдонгон сөздөрдү диссертант

тематикаларга бөлүштүргөн. Мисалы, кесипчиликке, оорулардын, жаныбарлардын аталышына, астрономиялык түшүнүктөргө, географиялык аттар, үй буюмдары, тамак-аш, дене мүчөлөрүнүн, өсүмдүктөрдүн ж.б. аталыштарга кеңири токтолгон. Ал сөздөрдүн колдонулушу, өзгөрүшүнө токтолгон.

Ишти коргоого сунуштаймын. Бирок айрым кетирген кемчиликтери да бар:

1. 3-бөлүм «Дивандагы» уңгу сөздөр боюнча изилдөөдө алынган жекече натыйжалар» деп аталган. Иште атооч сөздөрдүн азыркы кыргыз тилине окшоштугу каралган. Ал сөздөрдүн тиркемелери жок. 2. Иштин мазмунунда кээ бир аталыштардын беттери так көрсөтүлбөгөн. Диссертантка бул кемчилдиктерди жоюуну сунуштайбыз.

Аталган диссертациялык иштин өз максатына жеткендигин белгилөө менен, аны коргоого сунуштоого болот деп эсептейм.

Филология илимдеринин кандидаты, доцент К.Нармырзаева:
-Иштин жалпы мазмуну киришүү, корутунду жана адабияттардын тизмесинен тышкары 3 главада камтылган. Ар бир бөлүм кыскача кириш сөз менен башталып, акырында жыйынтык чыгарылыптыр. Киришүү бөлүмүндө диссертациянын мазмунуна жалпы мүнөздөмө берилүү менен, изилдөөнүн актуалдуулугу, максат, милдеттери көрсөтүлүп, иштин илимий жаңылыктары, коргоого коюлуучу жоболору, теориялык жана практикалык маанилери, методологиялык негиздери, апробацияланышы ж.б. белгиленген. Ар бир темада мисалдар берилип, далилдөөгө аракеттенген. Ошону менен бирге айрым кемчилдиктер да бар: 1. Берилген мисалдарды тыкыр карап чыгуу керек. 2. Адабияттардын жазылыштарын иретке келтириш керек. Диссертантка бул кемчилдиктерди жоюуну сунуштайбыз.

Аталган диссертациялык иштин өз максатына жеткендигин белгилөө менен, аны коргоого сунуштоого болот деп эсептейм.

Филология илимдеринин кандидаты, доцент А.Жунусов:

-Ж.Токошеванын диссертациялык иши менен таанышып чыктым. Бул иш кыргыз тили илиминде жана түркологиялык эмгектердин катарын толуктайт. Диссертациянын киришүү бөлүмүндө иштин изилдөө объектиси, максат, милдеттери, апробацияланышы, коргоого коюлуучу жоболору, методологиясы ж.б. системалуу көрсөтүлгөн. Ар бир главадагы темаларга түшүнүк берилип, мисалдар жазылган. Эмгектеги маанилери өзгөргөн,

маанилери өзгөрүп кеткен сөздөр азыркы кыргыз тили менен салыштырылып, мисалдар келтирилген.

Диссертацияда айрым кемчилдиктер бар: 1) Мисалдар курсив менен берилиши керек; 2) Пайдаланылган адабияттар нукка салынбагандыгы сыяктуу кемчилдиктер кезигет. Диссертантка бул кемчилдиктерди жоюуну сунуштайбыз.

Филология илимдеринин кандидаты, доцент У.Камардинова: -Бул диссертация киришүүдөн, үч баптан жана корутунду менен адабияттардын тизмесинен турат. Ар бир глава өз алдынча, бирок тыгыз карым-катыштагы маселелерди камтыган. Эмгектеги угулушу жана жазылышы туура келген сөздөрдү, маанилери өзгөрбөгөн жана маанилери өзгөрүп кеткен сөздөр деп бөлүштүрүп караган. Махмуд Кашкари колдонгон сөздөрдү диссертант тематикаларга бөлүштүргөн. Мисалы, кесипчиликке, оорулардын, жаныбарлардын аталышына, астрономиялык түшүнүктөргө, географиялык аттарга, үй буюмдарына, тамак аштардын аталыштарына, дене мүчөлөрүнүн, өсүмдүктөрдүн аталыштарына ошондой эле мезгилди билдирген сөздөр боюнча кеңири токтолгон.

Иште төмөнкүдөй кемчилдиктер кезигет: 1) Абзацтарды бир тартипке салуу керек; 2) Мазмундагы бет менен иштеги бет дал келүүсүн карап чыгуу керек. 3) Мисалдар көп берилген. Далил катары бир же эки мисалдар менен маанисин ачып берсе болмок. Бул сын-пикирлер диссертациянын жалпы деңгээлине таасирин тийгизбейт. Ишти филология илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн коргоого сунуштоого болот.

Филология илимдеринин кандидаты, доцент Г.Кожоева:

- Диссертация кыргыз тили илиминдеги актуалдуу темага арналган. Иш үч баптан туруп, ар бири өз алдынча, бирок тыгыз карым-катыштагы маселелерди камтыган. Ынанымсыз пикирлер, артыкбаш көрүнүштөр байкалбайт. Диссертацияны коргоого сунуштаганга болот деген ойдобуз.

Иште төмөнкүдөй кемчилдиктер да кезигет: 1) Мисалдар курсив менен берилиши керек; 2) Мазмундагы бет менен иштеги бет дал келүүсүн карап чыгуу керек; 3) Ишти пунктуациялык, орфографиялык каталарын карап чыгуу зарыл. Бул сын-пикирлер диссертациянын жалпы деңгээлине таасирин тийгизбейт. Ишти филология илимдеринин кандидаты илимий даражасын изденип алуу үчүн коргоого сунуштоого болот.

Улук окутуучу Ж.Тажобаева: - Бул диссертация киришүүдөн, үч баптан жана корутунду менен адабияттардын тизмесинен турат. Ар бир глава өз алдынча, бирок тыгыз карым-катыштагы маселелерди камтыган. Эмгектеги угулушу жана жазылышы туура келген сөздөрдү, маанилери өзгөрбөгөн жана маанилери өзгөрүп кеткен сөздөр деп бөлүштүрүп караган. Махмуд Кашкари колдонгон сөздөрдү диссертант тематикаларга бөлүштүргөн. Эмгектеги көөнөргөн сөздөрдү Сагынбай Орозбаковдун вариантындагы “Манас” эпосу менен салыштырган.

Иште төмөнкүдөй кемчилдиктер кезигет: 1) Адабияттардын жазылышын бир тартипке салуу керек; 2) Саптардын баары 1,5 интервалда болуш керек.

Ишти филология илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн коргоого сунуштоого болот.

Төрага, филология илимдеринин доктору Ж.Элчиев: -Дагы сүйлөөчүлөр барбы? Жок болсо, мен пикиримди айтайын.

Ж.Токошеванын диссертациясы менен таанышып чыктым. Теманын актуалдуулугу негизделип, изилдөөнүн максат, милдеттери, апробацияланышы, коргоого коюлуучу жоболору, теориялык жана практикалык мааниси, илимий жаңылыктары менен методологиясы ж.б. белгиленген. Жыйнаган, талдаган материалдары көп. Диссертациянын тыянактары түркологияда, анын ичинде кыргыз тили илиминде теориялык базасын кеңейтет жана анын натыйжалары фонетика, лексикология, семасиология жана морфологияга байланыштуу кийинки изилдөөлөргө таяныч боло алат. Эмгектеги сөздөр азыркы кыргыз тилиндеги жана «Манас» эпосундагы сөздөр менен салыштырылган. «Дивандагы» сөздөр менен кыргыз тилиндеги сөздөрдүн маанилеринин дал келгендигин салыштырууга аракет кылган.

Ишти коргоого сунуштаймын. Бирок айрым кетирген кемчиликтери да бар:

1. Изилдөөнүн аты «Махмуд Кашгаринин “Диван-и лугат ат-түрк” дастанындагы уңгу сөздөр (атооч сөз түркүмдөрү) жана алардын азыркы кыргыз тилине катыштыгы» аттуу кандидаттык диссертациясынын темасындагы “дастанындагы” сөзүн “сөздүгүндөгү” деп өзгөртүлүүсү керек.
2. Иштин стилин, орфографиясын, пунктуациясын жана айрым техникалык каталарын дыкаттык менен карап чыгуу зарыл. Диссертантка бул кемчилдиктерди жоюуну сунуштайбыз.

Аталган диссертациялык иштин өз максатына жеткендигин белгилөө менен, аны коргоого сунуштоого болот деп эсептейм. Башка пикир айтуучулар жок болсо, сөздү диссертантка берели.

Диссертант Ж.Токошева: - Сиздердин менин диссертациялык ишине айткан сунуштарыңыздарды эске алам. Ар бириңиздердин пикирлериңиздерди талдап чыгууга убада берем жана сиздерге терең ыраазычылыгымды билдирем.

Ош МУнун Окумуштуулар Кеңешинин чечиминин (протокол № 4 05.12.2011-ж.) 22.12.2011-жылы буйрук № 723 негизинде тема бекитилип, илимий жетекчи дайындалган.

Талкууда чыгып сүйлөгөн катышуучулардын пикирлерин эске алып, талкуунун жыйынтыгы менен Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тили илими кафедрасынын кезексиз кеңейтилген жыйыны

ТОКТОМ КЫЛАТ:

1. Ош аймактык медициналык колледжинин окутуучусу Токошева Жамиланын илимий жетекчиси ф.и.д., профессор С.Ибрагимов, 10.02.01 – адистигинин шифри өзгөртүлбөстөн, «Махмуд Кашкаринин “Диван-и лугат ат-түрк” дастанындагы уңгу сөздөр (атооч сөз түркүмдөрү) жана алардын азыркы кыргыз тилине катышы» аттуу кандидаттык диссертациясынын темасындагы “дастанындагы” сөзүн “сөздүгүндөгү” деген аталыш менен өзгөртүлсүн.

2. Ж.Токошеванын 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча «Махмуд Кашкаринин “Диван-и лугат ат-түрк” сөздүгүндөгү уңгу сөздөр (атооч сөз түркүмдөрү) жана алардын азыркы кыргыз тилине катышы» деген аталыштагы изилдөөсү диссертант тарабынан толук аткарылып бүткөн жана КР УАК тарабынан кандидаттык диссертацияларга коюлуучу талаптарга жооп берет деп эсептелсин.

3. Талкууда айтылган сунуш, пикирлерди эске алуу менен, диссертациялык иш ачык коргоого сунуш кылынсын.

Жыйындын төрагасы,

Катчы, ф.и.к., документ:

Элчиев Ж.

Мапаева Н.

